

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 27 (2011)

Εκλογές πρώτης, δεύτερης και τρίτης τάξης: κόμματα, ηγεσία, αποχή

Όσο περισσότερο ευημερεί μια χώρα, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διατηρηθεί σε αυτήν η δημοκρατία. Η επικαιρότητα (;) μιας αναλυτικής παρατήρησης

Βάλια Αρανίτου

doi: [10.12681/sas.811](https://doi.org/10.12681/sas.811)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αρανίτου Β. (2015). Όσο περισσότερο ευημερεί μια χώρα, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διατηρηθεί σε αυτήν η δημοκρατία. Η επικαιρότητα (;) μιας αναλυτικής παρατήρησης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 27, 159–173. <https://doi.org/10.12681/sas.811>

ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ

‘Όσο περισσότερο ευημερεί μια χώρα, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διατηρηθεί σε αυτήν η δημοκρατία’.

Η επικαιρότητα (;) μιας αναλυτικής παρατήρησης

Βάλια Αρανίτου*

Εισαγωγικά

Ο Seymour Martin Lipset (1922-2006) ήταν ο σημαντικότερος ίσως πολιτικός επιστήμονας της γενιάς του. Οι μελέτες του στο πεδίο της πολιτικής κοινωνιολογίας έβαλαν τη σφραγίδα τους στη δυναμική της έρευνας όχι μόνο στην πολιτική επιστήμη αλλά στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Καθηγητής στο Stanford University, έχοντας διδάξει επί σχεδόν 60 χρόνια στα σημαντικότερα αγγλόφωνα πανεπιστήμια, αναδείχθηκε με τα πενήντα βιβλία του και τα πάνω από εκατό άρθρα του σε μία από τις σημαντικότερες αναφορές στον κλάδο ανοίγοντας δρόμους πέρα από τον φερμαλισμό και τις δεσμεύσεις του συμπεριφορισμού.

Γιος ενός ρώσου συνδικαλιστή τυπογράφου που μετανάστευσε στις ΗΠΑ, ακτιβιστής στα νεανικά του χρόνια με συμμετοχή στη ‘Σοσιαλιστική Ένωση Νέων’, αποφοίτησε από το παραδοσιακά ριζοσπαστικό City College of New York και πήρε το 1949 τον τίτλο του διδάκτορα από το University of Columbia με επιβλέποντα τον Robert Merton και θέμα διατριβής την ανάπτυξη του αγροτικού σοσιαλισμού στην περιοχή Saskatchewan του Καναδά (Lipset 1996β). Διατηρώντας ένα αυστηρό ακαδημαϊκό προφίλ, στρατεύτηκε και συμμετείχε πολλές φορές σε επιτροπές μελέτης και αντιμετώπισης πολιτικών και ακαδημαϊκών προβλημάτων.¹

* Λέκτορας Πολιτικής και Ιστορικής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης <varanitou@esee.gr>. Ιδιαίτερες ευχαριστίες ανήκουν στον Η. Κατσούλη, τη Β. Γεωργιάδου καθώς και τον Κ. Ελευθερίου για τις παρατηρήσεις και τα χρήσιμα σχόλιά τους. Αυτονόητο ότι παραλείψεις και αδυναμίες του κειμένου βαρύνουν μόνο τη γράφουσα.

Από την πολυσχιδή επιστημονική παραγωγή του Lipset, η ανάλυσή του που συζητήθηκε περισσότερο και αποτέλεσε σημείο αναφοράς για μεταγενέστερες επεξεργασίες, ήταν η θεωρητική συσχέτιση των πολιτικών συστημάτων με την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη. Το άρθρο του με τίτλο ‘Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy’ (1959) όπως και το βιβλίο του *Political Man* ([1960] 1981) στα οποία παρουσιάζεται η εν λόγω προβληματική είναι από τα πλέον διαβασμένα κείμενα πολιτικής επιστήμης που απασχόλησαν και εξακολουθούν να απασχολούν την επιστημονική συζήτηση στον χώρο των κοινωνικών επιστημών μέχρι τις μέρες μας. Τα ερμηνευτικά συμπεράσματα που προκύπτουν θα μπορούσαν να συνοψιστούν στη φράση (1981: 31) που τιτλοφορεί και αυτό το άρθρο: ‘Όσο περισσότερο ευημερεί μια χώρα, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διατηρηθεί σε αυτήν η δημοκρατία’.

Οι αναλύσεις του Lipset για τη συσχέτιση της δημοκρατίας με την οικονομική ευημερία δεν εμφανίστηκαν εν κενώ: εντάσσονται ρητά ή υπόρρητα σε ένα πλαίσιο συζήτησης που πηγάζει από την πλουραλιστική παράδοση και αξιοποιεί τα πορίσματα της ιστορικής κοινωνιολογίας και της συγκριτικής έρευνας (Laslett 1983).

Ένας γόνιμος θεωρητικός και μεθοδολογικός εκλεκτικισμός

Αφετηρία της μεθοδολογικής του προσέγγισης αποτελεί το έργο του Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society*, του 1958, την προβληματική του οποίου συνεχίζει και εξειδικεύει.² Ο Lerner προσπάθησε να καταγράψει τον τρόπο με τον οποίο, σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, τα σύγχρονα μέσα μαζικής επικοινωνίας επηρεάζουν τις στάσεις και τις αντιλήψεις των ατόμων. Η υπόθεσή του ήταν ότι, στις σύγχρονες κοινωνίες, τα άτομα έχουν την ικανότητα να αναπτύξουν και να ξεπεράσουν τον εαυτό τους και τις αντιλήψεις της τοπικής κοινωνίας, προκειμένου να κατανοήσουν και να συμπάσχουν με άλλους ανθρώπους που βιώνουν διαφορετικές καταστάσεις. Η υψηλή ικανότητα κατανόησης αποτελεί ιδιόμορφο των ατόμων στις νεωτερικές κοινωνίες, δηλαδή στις βιομηχανικές αστικοποιημένες κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από υψηλό ποσοστό εγγραμματοσύνης και πολιτικής συμμετοχής. Προκύπτει έτσι, μια αιτιώδης σχέση ανάμεσα σε μια σειρά από ‘αναπτυξιακές’ μεταβλητές –όπως η αστικοποίηση, η εκπαίδευση, η συμμετοχή στις εκλογές, η ‘παραγωγή’ και ‘κατανάλωση’ μέσω ενημέρωσης, τα χαμηλά ποσοστά αναλφαβητισμού– και τη δημοκρατία. Στο πλαίσιο αυτό, ο Lerner υποστηρίζει ότι η δημοκρατία αναδεικνύεται ως το επιστέγασμα της σύνθετης διαδικασίας του εκσυγχρονισμού.

Θεωρώντας πως οι άνθρωποι στη Μέση Ανατολή, την περιοχή όπου εστίαστηκε η εμπειρική έρευνα για το βιβλίο του, αντιμετώπιζαν κοινές δυσκολίες κυρίως

σε σχέση με το ερώτημα πώς να εκσυγχρονίσουν τους παραδοσιακούς τρόπους ζωής που δεν τους εξυπηρετούσαν πλέον, πρότεινε μια σειρά από στάδια αντιμετώπισης του προβλήματος, τις διαδικασίες, δηλαδή, που οδηγούν στον εκσυγχρονισμό μιας κοινωνίας. Ιδιαίτερη έμφαση έδινε στην αστικοποίηση, στην εκπαίδευση και στην ανάπτυξη των μέσων ενημέρωσης. Η αστικοποίηση προσφέρει σε μια βιομηχανική οικονομία περισσότερους πόρους για τους κατοίκους της. Η εκπαίδευση παρέχει σοβαρές δυνατότητες και δεξιότητες στα άτομα να αναπτυχθούν. Και όταν η τεχνολογία έχει προχωρήσει αρκετά, τα ΜΜΕ αναπτύσσονται και συμβάλλουν στον περιορισμό του αναλφαριθμητισμού. Με ανεπτυγμένους αυτούς τους παράγοντες καθίσταται εφικτή η προώθηση της πολιτικής συμμετοχής και η επέκταση του δικαιώματος της ψήφου. Η εξάπλωση της δημοκρατίας, επομένως, είναι αποτέλεσμα της δυναμικής του εκσυγχρονισμού, που γίνεται κατανοητός ως απαραίτητη προϋπόθεσή της.

Σε ένα καθαρά πολιτικοθεωρητικό επίπεδο, δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι η αντίληψη του Lipset περί δημοκρατίας αντλεί την έμπνευσή του από τη δημοκρατική θεωρία του Tocqueville (2008[1835]) και των συγγραφέων των *Federalist Papers* (Madison, Hamilton & Jay 2009 [1787-88]) οι οποίοι, με πρωτοποριακό για την εποχή τους τρόπο, ψηλαφούν τη σχέση ευημερίας και δημοκρατίας θεμελιώνοντας μια ενδιαφέρουσα όσο και αμφιλεγόμενη δημοκρατική θεωρία. Η επιρροή του Tocqueville είναι διάχυτη στις σχετικές εργασίες του Lipset, και επιβεβαιώνεται επίσης στο μεταγενέστερο έργο του, *American Exceptionalism: A double edge sword* (Lipset 1996a). Σε αυτό επιχειρεί να σκιαγραφήσει την ‘αμερικανική εξαίρεση’ η οποία, όπως περιέγραψε και ο Alexis de Tocqueville, ενάμιση αιώνα νωρίτερα στο *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, συνίσταται σε μια σειρά από διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά που εμφανίζει η λειτουργία του πολιτικού συστήματος στις Ηνωμένες Πολιτείες σε σχέση με την ευρωπαϊκή εμπειρία και ιδίως τη γαλλική. Και για τους δύο συγγραφείς, πρόκειται για μια διαφορετική κουλτούρα, έναν πολιτισμό ποιοτικά διαφορετικό από όλες τις άλλες χώρες. Οι διαδικασίες κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής αλλαγής στις αποικίες πριν από το 1750 παρείχαν τη βάση για τη ‘γένεση’ ενός ανεξάρτητου έθνους με αντιπροσωπευτικούς πολιτικούς θεσμούς. Σύμφωνα με τον Tocqueville, η ελευθερία, ο ατομικισμός, η λαϊκή κυριαρχία, η ισοπολιτεία και η αξία του *laissez-faire* στην οικονομία, αποτελούν τις κύριες δυνάμεις στις οποίες βασίζεται και από τις οποίες καθοδηγείται η δημοκρατία στην Αμερική, κάτι που ο Lipset επισημαίνει και υπογραμμίζει ιδιαίτερα. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και ο Laslett (1983: 66), στον Tocqueville μπορεί κανείς να αναζητήσει την πολιτική φιλοσοφία, την ιστορική προσέγγιση και τη μεθοδολογία της συγκριτικής πολιτικής της προσέγγισης του Lipset.

Με τα λόγια του ίδιου του Lipset (1981: 27),

η δημοκρατία σε μια σύνθετη κοινωνία μπορεί να ορισθεί ως ένα πολιτικό σύστημα το οποίο προσφέρει κανονικές συνταγματικές ευκαιρίες για αλλαγή των κυβερνήσεων και ως ένας κοινωνικός μηχανισμός ο οποίος επιτρέπει στο μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνίας να επηρεάζει μείζονες αποφάσεις επιλέγοντας ανάμεσα σε πολιτικούς αντιπάλους [...].

Τριάντα χρόνια μετά, σε ένα επικαιροποιημένο άρθρο του, αναλύει περισσότερο τη δεύτερη παράμετρο δίνοντας έτσι στην προσέγγισή του καθαρότερη μορφή:

ένας κοινωνικός μηχανισμός με σκοπό τη λήψη αποφάσεων μεταξύ συγκρουόμενων ομάδων συμφερόντων, γεγονός το οποίο επιτρέπει το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού να επηρεάζει αυτές τις αποφάσεις μέσα από τη διαδικασία της επιλογής ανάμεσα σε αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις [...] (Lipset 1994: 3-5).

Πρόκειται για ένα πλαίσιο ορισμού της δημοκρατίας που συνδυάζει γόνιμα το κυρίαρχο πλουραλιστικό επιχείρημα με τη βεμπεριάνη θεώρηση και την έννοια της δημοκρατίας, όπως τη διατυπώνει ο Schumpeter (2006[1942]), αν και το έργο του τελευταίου δίνει έμφαση περισσότερο στα οικονομικά συμφραζόμενα του πολιτικού ανταγωνισμού.

Πιο συγκεκριμένα, οι επεξεργασίες του Lipset μοιάζουν να έχουν ενσωματώσει τις αντιλήψεις του Weber για τη διαδικασία ανάδειξης και τη σημασία της πολιτικής ηγεσίας, τις σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων καθώς και τη νομιμοποιητική βάση αυτής της κυριαρχίας (Weber 2009: 64-7, 277-395, Schmidt 2004: 197-204) στις σύγχρονες μαζικές δημοκρατίες. Για τον Weber, με το καθολικό και ίσο του εκλογικού δικαιώματος καθίσταται εφικτή η ένταξη δυνάμει επικινδύνων κοινωνικών στρωμάτων, όπως η εργατική τάξη, στο πολιτικό σύστημα. Σε αυτά έρχεται να προστεθεί η θεμελιώδης εκτίμηση που τρέφει για τον ανταγωνισμό, τον αγώνα και τη διαδικασία επιλογής, καθώς και η περιβόητη φράση με την οποία ξεκίνησε το εναρκτήριο μάθημά του στο Πανεπιστήμιο του Freiburg το 1895 ότι είναι επικίνδυνο για την τύχη μιας χώρας 'να ελέγχει την πολιτική κυριαρχία μια τάξη η οποία καταποντίζεται στο οικονομικό πεδίο...' (Schmidt 2004: 205). Η εν λόγω φράση του μεγάλου γερμανού κοινωνιολόγου είναι προφανές ότι βρίσκεται στο επίκεντρο της προβληματικής του Lipset.

Είναι φανερό, επίσης, τι δανείζεται ο τελευταίος από τον Joseph Schumpeter στην προσέγγισή του για τη δημοκρατία ως διαδικασία. Ο Schumpeter θέτει στο επίκεντρο των αναλύσεών του το πολιτικό προσωπικό που συγκροτεί την ηγεσία και θεωρεί ότι σε αυτό βασίζεται η διατήρηση της δημοκρατίας και η αξιοποίηση της ισχύος της. Τονίζει δε ότι ο ανταγωνισμός για την απόκτηση ηγετικών θέσεων

αποτελεί κύρια έκφραση της δημοκρατικής διαδικασίας σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι ο Weber. Αναδεικνύοντας το διαδικαστικό στοιχείο ως βάση δημοκρατικής νομιμοποίησης, θέτει την ίδια στιγμή και την οικονομική αποτελεσματικότητα ως βασική δημοκρατική λειτουργία. Σε αυτό το πλαίσιο, κατανοεί τη δημοκρατία ως μέθοδο και όχι ως κανονιστικό πρότυπο ή δέουσα κατάσταση (Schumpeter 2006: 295-300, Schmidt 2004: 197-214, Trigilia 2004: 175-188)

Με αυτές τις επιρροές -δηλαδή, τη μεθοδολογική προσέγγιση του Lerner, την αντίληψη περί δημοκρατίας του Tocqueville καθώς και τα θεωρητικά 'δάνεια' που αντλεί από τη βεμπεριανή προσέγγιση και τη σουμπετριανή ανάλυση-, ο Lipset χτίζει τη δική του συμβολή στην κατανόηση των συνθηκών οι οποίες απαιτούνται για να λειτουργήσει και να αναπαραχθεί η δημοκρατία. Την ορίζει βάσει τριών στοιχείων: α) μια 'πολιτική φόρμουλα' ή ένα σύνολο αξιών σχετιζόμενων με νομιμοποιημένους θεσμούς (πολιτικά κόμματα, ελευθερία του Τύπου κ.λπ.), β) ένα σύνολο πολιτικής ηγεσίας στην εξουσία και γ) μία ή περισσότερες ομάδες έτοιμες να διεκδικήσουν την εξουσία (Lipset 1959: 71).

Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι απαραίτητη προϋπόθεση για να λειτουργήσει η δημοκρατία δεν μπορεί παρά να είναι η ύπαρξη του συνόλου των προαναφερθέντων στοιχείων. Και τούτο διότι, εάν ένα πολιτικό σύστημα δεν διαθέτει ένα σύστημα αξιών το οποίο να επιτρέπει την ειρηνική εναλλαγή στην εξουσία, η δημοκρατία απολήγει μια χασοπή συνθήκη (βλ. περιπτώσεις πολλών χωρών της Λατινικής Αμερικής). Επίσης, εάν το αποτέλεσμα της πολιτικής διαδικασίας δεν είναι η εναλλαγή στην εξουσία διαφορετικών ομάδων, τότε θα υπάρχει ασταθής και ανεύθυνη κυβέρνηση και όχι δημοκρατία. Τέλος, στην περίπτωση της μη εναλλαγής υπάρχει σοβαρό ενδεχόμενο να ισχυροποιηθεί η πολιτική ηγεσία με αποτέλεσμα η επιρροή του λαού να περιοριστεί στο ελάχιστο (στο ίδιο: 28).

Είναι προφανές ότι η συσχέτιση μεταξύ οικονομίας της αγοράς και δημοκρατίας αποτελεί, όπως ο ίδιος ο Lipset επισημαίνει, κοινό τόπο και σε άλλες -μάάλιστα αντιφατικές- σχολές σκέψης. Μαρξιστές και κλασικοί οικονομολόγοι αποδέχονται την άμεση σχέση βιομηχανικού καπιταλισμού και κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, και ο Lipset (1960: 28), παραπέμποντας και πάλι στον Weber, συμφωνεί ότι '...η σύγχρονη Δημοκρατία στην καθαρή της μορφή μπορεί να εμφανιστεί μόνο σε περιβάλλον βιομηχανικού καπιταλισμού...'. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι για τον Lipset αυτή η συσχέτιση μεταξύ οικονομίας της αγοράς και δημοκρατίας είναι πολύ ισχυρή, κάτι που επαναλαμβάνει με σαφήνεια και στην αναθεωρημένη εκδοχή του άρθρου του (1994).

Η πρωτοτυπία της αναλυτικής πρότασής του δεν εδράζεται στην απλή συσχέτιση δημοκρατίας και οικονομικής ανάπτυξης. Η ιδιαίτερη συνεισφορά του εντοπίζεται στη συσχέτιση της δημοκρατίας, όχι μόνο με τη στενή έννοια της οικονο-

μικής μεγέθυνσης, αλλά και με τη συνολική κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, η οποία μπορεί να παραγάγει γενικευμένη ευημερία. Η τελευταία δε είναι εκείνη που φαίνεται να παίζει ιδιαίτερο ρόλο στη διαδικασία και στην ποιότητα της νομιμοποίησης της σύγχρονης δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, ο Lipset φαίνεται να θεωρεί ως προϋπόθεση, όχι μόνο την τυπική οικονομική μεγέθυνση, όπως ορίζεται από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, αλλά και το γενικότερο ζήτημα της ευημερίας που προφανώς προκύπτει από τις διαδικασίες ισόρροπης διανομής του πλούτου. Το τελευταίο, μάλιστα, φαίνεται να προσλαμβάνεται ως το θεμέλιο για την εξασφάλιση μιας στέρεης νομιμοποιητικής βάσης της δημοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα, στο τρίτο κεφάλαιο του *Political Man*, όπως άλλωστε και στο 'The social requisites of Democracy' (1994), εκφράζει διεξοδικά την άποψη ότι η σταθερότητα της δημοκρατίας εξαρτάται, εκτός από το οικονομικό επίπεδο ανάπτυξης, και από την αποτελεσματικότητα και τη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος (Lipset 1981: 27). Με τον όρο αποτελεσματικότητα, εννοεί την απόδοση του πολιτικού συστήματος, δηλαδή την έκταση στην οποία αυτό ικανοποιεί τις βασικές λειτουργίες της κυβέρνησης όπως έχουν διατυπωθεί από τους πολίτες αλλά και από τις προσδοκίες ισχυρών ομάδων πίεσης, όπως ο στρατός. Η αποτελεσματικότητα ενός δημοκρατικού πολιτικού συστήματος προσδιορίζεται, επομένως,

[...] από την ύπαρξη μιας αποτελεσματικής γραφειοκρατίας και ενός συστήματος λήψης αποφάσεων, το οποίο μπορεί να λύσει πολιτικά προβλήματα και να είναι διακριτό από την αποτελεσματικότητα του όλου συστήματος (Lipset 1959: 86).

Βέβαια, ο Lipset δεν παραγνωρίζει ότι, σε περίπτωση κατάρρευσης του όλου συστήματος, θα επηρεαστεί και το πολιτικό υποσύστημα. Με τη νομιμοποίηση, επικεντρώνεται στην ικανότητα του πολιτικού συστήματος να δημιουργεί και να διατηρεί την πεποίθηση ότι οι υπάρχοντες πολιτικοί θεσμοί είναι οι πλέον κατάλληλοι για την κοινωνία. Ο βαθμός νομιμοποίησης ενός σύγχρονου δημοκρατικού πολιτικού συστήματος εξαρτάται από τους τρόπους με τους οποίους έχουν διευθετηθεί τα διακυβεύματα, οι τομές οι οποίες ιστορικά διαιρούν μια κοινωνία. Έτσι, η δημοκρατία έχει περισσότερες πιθανότητες να διατηρηθεί εκεί όπου οι δείκτες της αποτελεσματικότητας και της νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος είναι υψηλοί.

Η μεθοδολογία της έρευνάς του

Μια συνοπτική αναφορά των βασικών σημείων της μεθοδολογίας που εφαρμόζει ο Lipset είναι κρίσιμη και χρήσιμη για να αναδειχθεί η διειδυτικότητα των αναλύσεών του. Προτείνει δύο θεμελιώδεις διαστάσεις του κοινωνικού συστήματος τις οποίες θεωρεί απαραίτητες για την προαγωγή μιας σταθερής δημο-

κρατίας: (α) την οικονομική ανάπτυξη και (β) τη νομιμοποίηση. Επιλέγει να αναδείξει τη συσχέτιση της οικονομικής ανάπτυξης με τη δημοκρατία και τις συνέπειές της για αυτήν και, εν συνεχεία, διερευνά τις δύο όψεις της νομιμοποίησης. Πιο συγκεκριμένα, προσπαθεί να εντοπίσει και να ερμηνεύσει τις κοινωνικές συνθήκες που χρησιμεύουν ως 'στήριγμα' για ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα, το επίπεδο σύμφωνα με το οποίο οι θεσμοί αξιολογούνται και προσλαμβάνονται ως 'ώστοι και κατάλληλοι' (Lipset 1960: 28).

Βασική υπόθεσή του είναι η απόφαση ότι η δημοκρατία, στην εποχή της νεωτερικότητας, μπορεί να εμφανιστεί μόνο σε κράτη με υψηλό βαθμό βιομηχανικής καπιταλιστικής ανάπτυξης. Για να ελέγξει το επιχειρήμα του, προχωρά σε μια αρχική διάκριση ανάμεσα στις ευρωπαϊκές και στις αγγλόφωνες χώρες από τη μία και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής από την άλλη, με βάση το κριτήριο 'περισσότερης' ή 'λιγότερης' δημοκρατίας, σύμφωνα με τη διάρκεια ύπαρξης και λειτουργίας ενός δημοκρατικού πολιτεύματος σε αυτές. Δημιουργεί, στη συνέχεια, δύο υποκατηγορίες στην πρώτη ομάδα χωρών με βασικά ταξινομητικά κριτήρια την αδιάλειπτη ύπαρξη δημοκρατίας από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά και την απουσία για τα τελευταία 25 χρόνια κάποιου σημαντικού πολιτικού ρεύματος που να είναι αντίθετο στους κανόνες της δημοκρατίας. Προκύπτουν έτσι: α) οι σταθερές δημοκρατίες και β) οι ασταθείς δημοκρατίες και δικτατορίες.³ Αντίστοιχα, για την περίπτωση των χωρών της Λατινικής Αμερικής χρησιμοποιεί ένα λιγότερο αυστηρό ταξινομητικό κριτήριο που σχετίζεται με τη σταθερότητα ή όχι των αυταρχικών καθεστώτων. Εξετάζοντας το ιστορικό ελευθέρων εκλογών σε αυτές τις χώρες, από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, τις ταξινομεί σε: α) δημοκρατίες και ασταθείς δικτατορίες, β) σταθερές δικτατορίες.

Στη συνέχεια προκειμένου να ελέγξει τη συσχέτιση δημοκρατίας και οικονομικής ανάπτυξης χρησιμοποιεί τέσσερις δείκτες για να μετρήσει τον βαθμό της δεύτερης: πλούτος, βαθμός εκβιομηχάνισης, επίπεδο εκπαίδευσης και βαθμός αστικοποίησης.⁴ Συνδυάζοντας την τυπολογία των πολιτικών καθεστώτων με τον βαθμό ανάπτυξης, συμπεραίνει ότι εμφανίζεται μια θετική συσχέτιση μεταξύ κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας. Επιπρόσθετα, προσδιορίζει ως κρίσιμους παράγοντες για την επιβίωση της δημοκρατίας την αποδοτικότητα και τη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος. Με άλλα λόγια, η ευημερία που συνοδεύει την κοινωνική ανάπτυξη, ως βασικό χαρακτηριστικό των μεταπολεμικών δυτικών κοινωνιών, συνδέεται άρρηκτα με τη μακροήμερευση μιας φιλελεύθερης δημοκρατικής διεύθετης.

Επιπλέον, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο Lipset δεν συνδέει μόνο τον βαθμό νομιμοποίησης της δημοκρατίας με την έκταση της ευημερίας, αλλά θεωρεί αυτή τη συσχέτιση ως αιτία μείωσης της έκτασης του κοινωνικού και ταξικού

ανταγωνισμού. Ειδικότερα, θεωρεί ότι η οικονομική ανάπτυξη συμβάλλει στη μείωση του ταξικού ανταγωνισμού στον βαθμό που η ανακατανομή του πλούτου κινείται προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής. Όσο το εθνικό εισόδημα αυξάνεται τόσο η κατανομή της κατανάλωσης τείνει να εξισορροπείται· επίσης, όσο υψηλότερο είναι το εισόδημα ενός κράτους τόσο λιγότερη αντίσταση θα δείξουν οι υψηλότερες τάξεις σε μια προσπάθεια αναδιανομής του. Η άμεση απόρροια του αυξημένου εθνικού εισοδήματος είναι η διαμόρφωση μιας ισχυρής μεσαίας τάξης ως θεματοφύλακα της δημοκρατικής νομιμότητας και προαγωγού των δημοκρατικών αξιών.

Τέλος, ο Lipset εξαιρεί και τον ρόλο των διαφόρων ομάδων και εθελοντικών οργανώσεων για την επιβίωση της δημοκρατίας. Κινούμενος για ακόμα μία φορά στο πνεύμα του Tocqueville (Κωνσταντακόπουλος 2008: 148-154), υποστηρίζει ότι οι διάφορες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών λειτουργούν, αφενός, ως αντιστάθμισμα στην κρατική εξουσία και, αφετέρου, συμβάλλουν στην ανάπτυξη μιας συμμετοχικής κουλτούρας που ενισχύει και την πολιτική συμμετοχή εν γένει.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι πιθανότητες να ευδοκιμήσει και να διατηρηθεί η δημοκρατία σε μια χώρα είναι υψηλότερες όταν υπάρχει ένα σχετικά υψηλό επίπεδο κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης σε μια καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, μια μεγάλη και αυξανόμενη μεσαία τάξη, μια σχετικά ανοιχτή ταξική δομή, υψηλός βαθμός συμμετοχής των πολιτών σε πολιτικές ενώσεις [associations], σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού και ένα αξιακό σύστημα το οποίο να υποστηρίζει την ισότητα των πολιτών (Lipset 1960: 51).

Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι ο Lipset, ως γνήσιος πλουραλιστής, αναγνωρίζει την αυτονομία του πολιτικού και υπογραμμίζει ότι η ισχυρή αυτή συσχέτιση ανάμεσα στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και τη δημοκρατία δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη ακόμα και σε θεωρητικό επίπεδο. Το πολιτικό υποσύστημα δρα ανεξάρτητα και επομένως, '[...] μια μορφή πολιτεύματος μπορεί να διατηρηθεί κάτω από συνθήκες διαφορετικές από εκείνες που εμφανίστηκε' (Lipset, 1960: 28). Δεν θα πρέπει, υπ' αυτήν την έννοια, να θεωρηθεί ότι στην προσέγγισή του κυριαρχεί ένας οικονομικός αναγωγισμός. Ο Lipset τονίζει τη θετική συσχέτιση που είναι προϊόν μιας καθαρά κοινωνιολογικής παρατήρησης για να αναδείξει την αλληλεπίδραση οικονομικού και πολιτικού σε μία συγκεκριμένη περίοδο. Επιπλέον, δεν περιορίζει την εννοιολόγηση της ανάπτυξης στο οικονομικό πεδίο, πράγμα που τον προστατεύει από την επίκληση ενός στείρου οικονομισμού. Στη συνάφεια αυτή, όπως ο ίδιος παρατηρεί, ένα πολιτικό σύστημα μπορεί να αναπτυχθεί εξαιτίας ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών, παρά το γεγονός ότι όλοι οι άλλοι παράγοντες θα συνηγορούσαν σε ένα τελείως διαφορετικό.⁵ Επομέ-

ως, η ιστορική συγκυρία κάθε χώρας μπορεί να επηρεάσει προς την εμπέδωση ή όχι της δημοκρατίας.

Κριτική αποτίμηση

Παρά την προφανώς σημαντική συμβολή του στη δημοκρατική θεωρία, η οποία επιβεβαιώθηκε και από μια σειρά μελετών που βασίστηκαν σε ποσοτικές μεθόδους και, κυρίως, στη σχέση γύρω από το ζήτημα των οικονομικών και κοινωνικών προϋποθέσεων της δημοκρατίας, η ανάλυση του Lipset δεν απέφυγε –όπως ήταν φυσικό– την έντονη κριτική τόσο για εννοιολογικά όσο και για μεθοδολογικά ζητήματα (Diamond 1992). Του αποδόθηκε ένας εθνοκεντρισμός στις αναλύσεις του, κυρίως λόγω της μεγάλης έμφασης που έδινε στην αμερικανική και αγγλοσαξονική περίπτωση ως ιδανικό πρότυπο, κύριο χαρακτηριστικό της αναπτυξιακής σχολής (Laslett 1983: 67).

Από άλλους, η ανάλυσή του κρίθηκε ως έναν βαθμό στατική και γραμμική παρά το γεγονός ότι το εύρος των στοιχείων της ξεπερνούσε κατά πολύ τη χρονική διάρκεια των τεσσάρων δεκαετιών. Σύμφωνα με τους Huntington & Nelson (1976: 20), ο Lipset αγνοεί, για παράδειγμα, τις αρνητικές συνέπειες της ανάπτυξης και ‘τις επιπτώσεις που μπορεί να υπάρξουν από τη μεταβολή από ένα επίπεδο ανάπτυξης σε ένα άλλο’.

Μια άλλη κριτική που του έχει ασκηθεί αφορά την αιτιακή σχέση δημοκρατίας-ανάπτυξης που προέκυψε από τη συσχέτιση των προαναφερόμενων μεταβλητών. Επισημάνθηκε, φερ’ ειπείν, ότι οι δείκτες κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης σε ευρωπαϊκές ασταθείς δημοκρατίες ή δικτατορίες είναι υψηλότεροι από ό,τι σε δημοκρατίες της Λατινικής Αμερικής. Όσον αφορά την τελευταία περιοχή και ο Guillermo O’ Donnell (1973) υποστηρίζει ότι η περαιτέρω ανάπτυξη σε χώρες της Λατινικής Αμερικής δεν παράγει περισσότερη δημοκρατία αλλά μάλλον ένα ‘γραφειοκρατικό-αυταρχισμό’.

Βεβαίως, η βασική κριτική που ασκήθηκε στον Lipset και σε όλη τη σχολή του εκσυγχρονισμού προέρχεται από τους θεωρητικούς της σχολής της εξάρτησης. Οι τελευταίοι αντιλαμβάνονται ως αρνητική τη συσχέτιση οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας, ιδίως στις αναπτυσσόμενες χώρες. Η βασική προβληματική της σχολής της εξάρτησης αμφισβητεί την κεντρική υπόθεση της σχολής του εκσυγχρονισμού ότι η ανάπτυξη θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία εκσυγχρονισμού, δηλαδή ως διαδικασία δομικής μεταβολής,

μέσω της οποίας οι παραδοσιακές και καθυστερημένες χώρες του Τρίτου Κόσμου αναπτύσσονται προς μια κατεύθυνση μεγαλύτερης ομοιότητας με το δυτικό ή καλύτερα με τον βορειοδυτικό κόσμο (Martinussen 2007: 90).

Οι εκπρόσωποι της σχολής της εξάρτησης υποστηρίζουν ότι:

Η ανάπτυξη του Δυτικού Καπιταλισμού και η υπανάπτυξη των χωρών του Τρίτου Κόσμου δεν πρέπει να νοούνται ως δύο καταστάσεις απομονωμένες μεταξύ τους [...] οι χώρες του Τρίτου Κόσμου έγιναν υπανάπτυκτες όχι εξαιτίας της επιμονής παραδοσιακών κοινωνικών προτύπων αλλά επειδή μπήκαν στην τροχιά του καπιταλισμού [...] (Etzioni-Halevy 1999: 73).

Και τούτο διότι με την παρέμβαση τους και τις αυξανόμενες ξένες επενδύσεις κυρίως στη βαριά βιομηχανία κεφαλαιουχικών αγαθών και στην αξιοποίηση των πρώτων υλών, τα κράτη του αναπτυσσόμενου κόσμου ώθησαν τα κράτη του Τρίτου Κόσμου στην εγκατάλειψη της ελαφριάς καταναλωτικής βιομηχανίας, κάτι που σήμαινε μείωση της εσωτερικής κατανάλωσης. Αυτό έγινε κατορθωτό αρχικά με τον περιορισμό της δράσης των συνδικάτων και μέσω πραξικοπημάτων τα οποία συχνά υποστήριζαν κυβερνήσεις αναπτυσσόμενων χωρών. Επομένως, οι θεωρητικοί της σχολής της εξάρτησης αμφισβητούν ευθέως τη θέση της σχολής της ανάπτυξης ή του εκσυγχρονισμού περί ύπαρξης αυτόματης σύνδεσης ανάμεσα στην οικονομική μεγέθυνση και την κοινωνική και πολιτική σταθερότητα και στον εκδημοκρατισμό.

Τέλος, η Νέα Αριστερά της δεκαετίας του 1960 θεώρησε τον Lipset ως υποστηρικτή της 'επίπεδης κοινωνίας', ο οποίος αρνείται το γεγονός ή έστω τη δυνατότητα της σύγκρουσης στην αμερικανική κοινωνία (Laslett 1983). Είναι γεγονός ότι αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία όχι ως ένα πεδίο αντιπαραθέσεων, όπου η νομιμοποίησή της καθορίζεται από τη δυνατότητά της να διευθετεί αυτές τις αντιπαραθέσεις, αλλά ως ένα ουδέτερο πολιτικό πεδίο, όπου αντανακλάται η ωρίμανση μιας κοινωνίας και, κατ' επέκταση, η βαθμιαία εξαφάνιση της σύγκρουσης. Ωστόσο, ο Lipset δεν είναι ένας υποστηρικτής του *τέλους της ιστορίας* αλλά αντίθετα αναγνωρίζει και την ιστορικότητα ενός πολιτικού φαινομένου και τον καθορισμό του από κοινωνικές δυνάμεις και συνθήκες που μπορεί να μεταβληθούν. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι 'επικοινωνεί' και με κάποιες 'μαρξιστικές' αναγνώσεις.

Η επικαιρότητα της θέσης του

Στην αυγή του 21^{ου} αιώνα η ερμηνευτική επάρκεια της ανάλυσης του Lipset αντιμετωπίζει μια ιδιόρρυθμη πρόκληση. Ενώ μοιάζει σε πρώτη ανάγνωση να αμφισβητείται από τους μετρήσιμους δείκτες, είναι εν τέλει τα 'συστατικά στοιχεία' των ίδιων δεικτών που την επιβεβαιώνουν.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης καταγράφκαν τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς αριθμούς εντυπωσιακοί ρυθμοί

οικονομικής ανάπτυξης, ενώ ταυτόχρονα η δημοκρατία ως σύστημα διακυβέρνησης επεκτείνεται διαρκώς. Οι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης από το 1988 μέχρι το 2005, για πολλές ομάδες χωρών, ξεπερνούν το 5% φτάνοντας ακόμα και στο 10%, ενώ μεταξύ 2005 και 2010 οι ρυθμοί κυμαίνονται μεταξύ 3% και 5% με τις αναπτυσσόμενες οικονομίες -Κίνα, Ινδία, Ανατολική Ασία- να διατηρούνται στο 10% (IMF, World Economic Outlook, OCDE). Παράλληλα ο αριθμός των χωρών που σε γενικές γραμμές διενεργούν ελεύθερες εκλογές, αυξήθηκε από 41% (69 σε σύνολο 167) το 1989, σε 60% (116 σε 194) το 2010 (Freedom House: 2010). Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι αυτή η αυξανόμενη πορεία μοιάζει να ανακόπτεται στο τέλος της δεκαετίας του 2000 -ενώ το 1996 σε σύνολο 191 κρατών δημοκρατικά ήταν τα 115 (60%) και το 2006 το ποσοστό αυξήθηκε σε 64% (123 κράτη σε σύνολο 192), το 2010 μειώνεται και πάλι. Σύμφωνα με το *Democracy Index 2010*, η δημοκρατία μετά το 2008 βρίσκεται σε υποχώρηση (Economist Intelligence Unit 2010).⁶

Παράλληλα δε αμφισβητείται έντονα η ποιότητα και η αποτελεσματικότητα των δημοκρατικών θεσμών ακόμα και σε χώρες με εδραιωμένες δημοκρατίες και με μακρά δημοκρατική παράδοση. Χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα αποτελεί το δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως εντοπίζεται από τη σχετική βιβλιογραφία (Schmidt 2004: 477-92) αλλά και οι τελευταίες εξελίξεις στην Ελλάδα αναφορικά με τις διαδικασίες με τις οποίες υιοθετήθηκε το Μνημόνιο. Δείκτες αυτής της δημοκρατικής καμπίης αποτελούν η αύξηση του πολιτικού κυνισμού που εκφράζεται με την απάρεσκεια των πολιτών σε όλες τις εκφάνσεις του πολιτικού βίου, η ραγδαία μείωση της πολιτικής συμμετοχής (π.χ. αποχή από τις εκλογές, σημαντική πτώση της συνδικαλιστικής πυκνότητας) και η δραματική μείωση της εμπιστοσύνης στο πολιτικό σύστημα (Eurobarometer). Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί αναλυτές κάνουν λόγο για πρωτοφανή πολυεπίπεδη κρίση νομιμοποίησης της δημοκρατίας (Bobbio 1993, Crouch 2006, Offe 1996).

Όλα τα παραπάνω εγγράφονται σε ένα κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον το οποίο χαρακτηρίζεται από αυξανόμενη ιδιοποίηση πόρων και εξουσίας από τον επιχειρηματικό κόσμο -με την παράλληλη υποβάθμιση του κόσμου της εργασίας, ο οποίος χάνει πλέον την κεντρική θέση που κατείχε στο κενσσιανό κράτος- και από δραματική αύξηση των ανισοτήτων (Jessop 2002: 216-246). Στο πλαίσιο αυτό δημιουργείται μια γενικευμένη ανασφάλεια η οποία επιτείνεται από την αδυναμία του σύγχρονου κράτους να ανταποκριθεί σε βασικές κοινωνικές ανάγκες των πολιτών. Όπως αναφέρει και ο Przeworski (2001: 17), 'η αβεβαιότητα, που είναι εγγενής στη δημοκρατία, όντως επιτρέπει την εργαλειακή δράση' και, υπ' αυτήν την έννοια, ευνοείται η διαμόρφωση πολιτικών συγκρούσεων με πολύ διαφορετικά, κάθε φορά, διακυβεύματα.

Είναι γεγονός ότι σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο η οικονομική ανάπτυξη συμβάδιζε με σοβαρούς μετασχηματισμούς στο πολιτικό πεδίο και την εμβάθυνση των δημοκρατικών διαδικασιών. Δομικό στοιχείο των παραπάνω αποτελούσε η συνεχής βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, γεγονός που συνδέθηκε με τη διάδοση της ευημερίας. Μετά τις οικονομικές κρίσεις της δεκαετίας του 1970 μπαίνουμε σε ένα νέο κύκλο με βασικούς αξιακούς άξονες τη λιγότερη συμμετοχή του κράτους και το δόγμα ότι η 'αγορά θα τα ρυθμίσει όλα'. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, με την κατိόχωση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, τη βαθμιαία δηλαδή μετατόπιση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων από τον παραγωγικό στον χρηματοοικονομικό τομέα [financialization of economies], αναδεικνύεται ως κύριο πρόταγμα η εξασφάλιση, υψηλού, εύκολου και γρήγορου κέρδους. Το 1989 με την αποδοχή της Συναινεσης της Washington η αναγκαιότητα μεταρρυθμίσεων με επίκεντρο τον περιορισμό του κράτους και την επέκταση του ρόλου της αγοράς πλέον επιβάλλεται. Έτσι, μέσα από την ιδεολογική ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού αναδεικνύεται ως κεντρικό προς επίλυση πρόβλημα το καταπιεστικό, σπάταλο και αναποτελεσματικό κοινωνικό κράτος και οδηγούμαστε στην αποθέωση της αποτελεσματικότητας της αγοράς. Όπως λέει και ο Crouch (2006: 115), μέσω επομένως της αποδοχής της ευρέως διαδεδομένης άποψης ότι οι αγορές αποτελούν '...την αποδοτικότερη μορφή οργάνωσης της οικονομίας', καταγράφεται μια σταδιακή ενίσχυση της πολιτικής δύναμης των επιχειρηματικών συμφερόντων στη χάραξη δημόσιων πολιτικών. Πρόκειται για μια νέα περίοδο όπου, σύμφωνα με τον ίδιο, η δημοκρατική οικονομία κάμφθηκε ταυτόχρονα με τη δημοκρατική πολιτεία.

Ο 'θρίαμβος της δημοκρατίας' που ακολούθησε την πτώση του Τείχους του Βερολίνου εντατικοποίησε τις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και, κατά τεκμήριο, έχει οδηγήσει σε πρωτόγνωρα επίπεδα παραγωγής και συσσώρευσης πλούτου. Η εμβάθυνση των κοινωνικών ανισοτήτων σε περιοχές που χαρακτηρίζονται από ταχεία οικονομική ανάπτυξη αλλά και η συχνή συνύπαρξη αυταρχικών καθεστώτων και ραγδαίας οικονομικής μεγέθυνσης, φαίνεται να θέτουν υπό αμφισβήτηση τη θετική συσχέτιση που διέκρινε ο Lipset ανάμεσα στις διαδικασίες κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού και του εκδημοκρατισμού.

Η βασική θέση, δηλαδή, που μοιάζει να 'διαψεύδει' τον Lipset είναι ότι, ενώ οι παγκόσμιοι ρυθμοί ανάπτυξης είναι θετικοί και, σε τυπικό επίπεδο, οι δημοκρατικές διαδικασίες φαίνεται να διατηρούνται, η ποιότητα και η αποτελεσματικότητα των δημοκρατικών θεσμών ακόμα και σε χώρες με εδραιωμένες δημοκρατίες και με μακρά δημοκρατική παράδοση αμφισβητούνται.

Την ίδια στιγμή, όμως, οι εξελίξεις αυτές φαίνεται να φωτίζουν τη σημασία μιας κεντρικής επισήμανσης του Lipset, στην οποία δεν δόθηκε η δέουσα προσοχή στον σχετικό διάλογο: ότι, δηλαδή, η επέκταση και η νομιμοποίηση της δημοκρατίας δεν συνδέεται με μια μονοσήμαντη και εργαλειακή μεγέθυνση, αλλά προϋποθέτει μια συνολική κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη ικανή να παράγει ευημερία για όλα τα στρώματα του πληθυσμού. Μόνο έτσι τα δημοκρατικά καθεστώτα αποκτούν ισχυρή και ουσιαστική νομιμοποίηση και διασφαλίζουν τις προϋποθέσεις για τη διαρκή ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος.

Σημειώσεις

1. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τελευταίου, η συμμετοχή του στην περιβόητη έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας, *The State in a Changing World*, Oxford, Oxford University Press, 1997.

2. Το σημαντικό αυτό έργο του Lerner βασίζεται σε εκτενή, συστηματική εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, σε έξι χώρες της Μέσης Ανατολής – την Τουρκία, τον Λίβανο, την Αίγυπτο, τη Συρία, την Ιορδανία και το Ιράν – σε δείγμα 2.000 ατόμων, σε συνεργασία με το Γραφείο Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας [Bureau of Applied Social Research]. Από το σύνολο του υλικού, για τη συγγραφή του συγκεκριμένου βιβλίου αξιοποιήθηκαν περίπου 1.600 ερωτηματολόγια.

3. Ενδεικτικά, στις σταθερές δημοκρατίες κατατάσσει τις χώρες: Βέλγιο, Καναδά, Σουηδία, ΗΠΑ, Αγγλία· στις ασταθείς δημοκρατίες τις: Γαλλία, Αυστρία, Βουλγαρία, Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία· στις δημοκρατίες και ασταθείς δικτατορίες τις: Βραζιλία, Χιλή, Αργεντινή, Κόστα Ρίκα Ουρουγουάη· και στις σταθερές δικτατορίες τις: Βολιβία, Κούβα, Νικαράγουα, Βενεζουέλα, Περού, Γουατεμάλα.

4. Οι δείκτες αναλόγως ως εξής. Πλούτος: κατά κεφαλήν ΑΕΠ, γιατρός ανά 1.000 κατοίκους, κάτοικοι ανά αυτοκίνητο, τηλέφωνα ανά 1.000 κατοίκους, ραδιόφωνα ανά 1.000 κατοίκους, εφημερίδες ανά 1.000 κατοίκους. Εκβιομηχάνιση: ποσοστό ανδρών στην αγροτική οικονομία, κατά κεφαλήν ενέργεια. Εκπαίδευση: ποσοστό εγγράμματων (% αναλφαβητισμού), ποσοστό εγγεγραμμένων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ποσοστό αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ποσοστό αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Βαθμός αστικοποίησης: ποσοστό πόλεων με πάνω από 20.000 κατοίκους, ποσοστό πόλεων με πάνω από 100.000 κατοίκους, ποσοστό κατοίκων σε μητροπόλεις.

5. Εδώ αναφέρεται στην περίπτωση της Γερμανίας του Μεσοπολέμου όπου, παρά τη σημαντική οικονομική ανάπτυξη, το χαμηλό ποσοστό του αναλφαβητισμού και την αυξανόμενη αστικοποίηση –στοιχεία που θα συνηγορούσαν σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα–, μια σειρά αντίθετοι ιστορικοί παράγοντες και γεγονότα εμπόδισαν τη νομιμοποίηση της δημοκρατίας εξασθενίζοντας έτσι την ικανότητά της να αντιμετωπίσει την κρίση.

6. Στη συγκεκριμένη μεθοδολογία, η κατάταξη μετράει πέντε δείκτες: την εκλογική διαδικασία, τα πολιτικά δικαιώματα, τη λειτουργία της κυβέρνησης, την πολιτική συμμετοχή και την πολιτική κουλτούρα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bobbio, N. (1993). *Το μέλλον της Δημοκρατίας*, μτφρ. Π. Ράμος, Θεσσαλονίκη: Παράτηρητής.
- Bollen, K. (1979). 'Political Democracy and the Timing of Development', *American Sociological Review*, 44: 572-587.
- Crouch, C. (2006). *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Α. Κιουρκιολής, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Diamond, L. (1992). 'Economic Development and Democracy Reconsidered', *American Behavioral Scientist*, 35: 450-499.
- Economist Intelligence Unit (2010). *Democracy index 2010. Democracy in retreat*, www.eiu.com.
- Etzioni-Halevy, E. (1999) 'Η εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνιολογία' στο Α.-Α Κύρτοης (επιμ.) *Κοινωνιολογική Θεωρία της Ανάπτυξης*, μτφρ, Κ. Αθανασίου-Θ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα: Νήσος.
- Freedom House, *Freedom in the World Comparative and Historical Data*, 2010.
- Huntington, S. (1991). *The third wave. Democratization in the late twentieth century*, Norman: University of Oklahoma Press.
- Huntington, S. & J. Nelson (1976). *No easy choice. Political participation in developing countries*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Jessop, B. (2002). *The future of the Capitalist State*, Cambridge, Oxford: Polity.
- Κωσταντακόπουλος, Σ. (2008). *Ατομικισμός, Επανάσταση και Δημοκρατία. Για την πολιτική θεωρία του Τοκβίλ*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Landman, T. (1999). 'Economic Development and Democracy: The View from Latin America', *Political Studies*, 14(1): 100-109.
- Laslett, J.H.M. (1983). 'Pluralism, Liberalism, and History: Seymour Martin's Lipset and His Worldview', *Society*, 20 (5): 64-68.
- Lerner, D. (1958). *The Passing of Traditional Society*, New York: Free Press.
- Lipset, S. M. (1959). 'Some Social Requisites for Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', *The American Political Science Review*, 53: 69-105.
- Lipset, S. M. (1981[1960]). *Political Man: The Social Bases of Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lipset, S.M. (1994). 'The social requisites of Democracy', *American Sociological Review*, 59 (1): 1-22.

- Lipset, S.M. (1996α). *American Exceptionalism: A Double Edged Sword*, New York: W.W. Norton and Company.
- Lipset, S.M. (1996β). 'Steady Work: An Academic Memoir', *Annual Review of Sociology*, 22:1-27.
- Madison, J., Hamilton, A. & J. Jay (2009[1787-78]). *Τα Ομοιοπουδιακά Κείμενα των ΗΠΑ*, μτφρ. Θ. Πελαγίδης-Μ. Ευρυβιάδης, Αθήνα: Παπαζήσης
- Martinussen, J. (2007). *Κοινωνία Κράτος Αγορά: θεωρίες της Ανάπτυξης*, επιμ. Στ. Μαυρουδέας, μτφρ. Α. Βατικιώτης, Αθήνα: Σαββάλας.
- Rostow, W.W. (1961) *The Stages of Economic Growth: A Non-communist Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Offe, C. (1996). 'Δημοκρατική θεωρία και Δημοκρατική πράξη', στο Λυριντζής, Χρ., Η. Νικολακόπουλος & Δ. Α. Σωτηρόπουλος, (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Οφεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- O' Donnell, G. (1973). *Modernization and bureaucratic authoritarianism: Studies in South American Politics*, Berkeley: University of California Institute of International Studies.
- Przeworski, A. (2001). *Δημοκρατία και Αγορά, Πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις στην Ανατολική Ευρώπη και στη Λατινική Αμερική*, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Schumpeter J. A. (2006[1942]). *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφρ. Χρ. Τσαμπρούνης, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Schmidt. M. (2004). *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, επιμ. Δημ. Δώδος, μτφρ. Ε. Δεκαβάλλα, Αθήνα: Σαββάλας.
- Tocqueville, A. de, (2008[1835]). *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα: Στοχαστής.
- Trigilia, C., (2004). *Οικονομική Κοινωνιολογία*, επιμ. Μιχ. Ψαλιδόπουλος, μτφρ. Χρ. Τσαμπρούνης, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Weber, M. (2009). *Οικονομία και Κοινωνία. Κοινωνιολογία της Εξουσίας*, τ. Ε', Αθήνα: Σαββάλας.